

Олена Куц

**УКРАЇНІЗАЦІЯ ЯК КАТАЛІЗАТОР
ДУХОВНОГО ЖИТТЯ
УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА
20–30-х РОКІВ**

Трагізм і велич, горе і радість, злет і спади становлять зазвичай долю кожного народу. Історична доля України характеризується переплетенням загальнолюдського й етноспецифічного, соціального й національного, загального й особливого.

Тривала й виснажлива боротьба за національне самозбереження в умовах асиміляторської політики правлячих кіл Російської та Австро-Угорської імперій, до складу яких входили українські землі з кінця XVIII ст., національно-культурницький рух XIX – початку XX ст. призвели до усвідомлення того, що розвиток української мови та культури є об'єктивною та конче необхідною умовою повнокровного існування нації.

У 1917–1920 роках, в період визвольних змагань, революційних потрясінь та громадянської війни, питання розвитку української мови та культури набувають дедалі більшого значення як важливі аспекти не стільки культурних, скільки політичних перетворень в українському суспільстві.

Після проголошення XII з'їздом РКП(б) (квітень 1923 р.) курсу на “коренізацію” поняття “українізація”^{*} стало застосовуватися для визначення національної політики радянської влади у 20-х роках в межах УСРР. Політика розвитку української

^{*} Одним з перших, хто актуалізував цю проблему, фактично ввівши термін “українізація” до наукового та суспільного обігу, використовуючи його передусім стосовно шкільної освіти, був М.Грушевський (“Освобождение России и украинский вопрос”) (Див.: “Українізація” 1920–30-х років: передумови, здобутки, уроки / за ред. В.А.Смоля. – К.: Інститут історії України НАН України, 2003. – С. 15).

культури проголошувалася державною, а її проведення в республіці великою мірою уособлювалася з діями наркомів освіти О.Шумського (1924–1927 рр.) та М.Скрипника (1927–1933 рр.).

1920-ті роки, на думку сучасників, увійшли в історію “світлою і радісною добою українського культурного розквіту”, “виrom бурхливого й яскравого національного життя”¹. Епохою “великих зворушень, великих дерзаній і великих полетів” називав тодішній час М.Хвильовий².

Проведення українізації вплинуло перш за все на освіту, зокрема початкову. У 1922 р. 50,5% шкіл (т.зв. трудових, або шкіл соціального виховання) було українських, 16,2% – змішаних (українсько-російських), у 1925 р. – відповідно 70,9% та 7,4%. У 1927 р. 82% шкіл, де навчалось 76% учнів, були українізовані. Того ж року 94% учнів – українців за національністю – навчалися рідною мовою, в 1929 р. – вже 97,2%³.

Українізація професійної школи проходила складніше. У 1929 р. 66% профшкіл, в яких навчалось дві третини учнів, були україномовними, 16% закладів – змішаними (українсько-російські)⁴. Навіть серед вищих навчальних закладів, де проведення українізації ускладнювалося, зокрема, браком українського професорсько-викладацького складу, у 1929/30 навчально-му році показник українізованих досяг 40%⁵.

З середини 20-х років на ґрунті досягнутих результатів та певного досвіду відбуваються, з одного боку, перехід до ліквідації неписьменності рідною мовою в УСРР⁶, з іншого – поширення українізації за межі республіки (за даними перепису 1926 р. поза межами УСРР проживало понад 25% українців⁷), де вона набула характеру передусім культурно-освітньої діяльності⁸. На Кубані, Північному Кавказі, Далекому Сході відкривалися українські школи, видавалися українські газети, працювало українське радіомовлення.

Законодавчі акти з питань освіти, прийняті у 1923–1925 рр., передбачали привести систему освіти в УСРР у відповідність з національним складом населення. В районах, населених національними меншинами, навчання в школах велося мовою народів,

які проживали в Україні: російською, грецькою, польською, німецькою, чеською, єврейською тощо. Початковий всеобуч в республіці здійснювався більш ніж двадцятьма мовами⁹.

У 1922–1927 рр. за матеріалами партійних переписів частка українців у КП(б)У зросла з 23% до 52%. В 1927 р. 70% комуністів-українців визнали українську рідною мовою¹⁰. Серед службовців державного апарату кількість українців зросла протягом 1923–1927 рр. з 35% до 54%¹¹. Діловодство українською мовою в державних установах та організаціях з 20% в 1925 р. досягло 70% у 1927 р.¹² Тираж україномовних газет за 1924–1927 рр. виріс у 5 разів, значно збільшилася кількість і тиражі книжкової продукції; до 1933 р. преса була українізована на 89%, книгодрукування – на 83%¹³. Українська мова в республіці фактично набула статусу державної.

Одним з результатів проведення політики українізації – незапланованих і непередбачених владою – став бурхливий розвиток української культури – українське відродження (український ренесанс) 20-х – початку 30-х років. Вільний розвиток рідної мови, підтримка національної школи, чинників, на яких зазвичай ґрунтується піднесення національної самосвідомості, відчуття національної гідності кожного народу розкрили невичерпні скарбниці української культури, дали можливість проявитися і розквітнути непересічним талантам. Наведемо лише декілька прикладів.

20-ті роки характеризувалися розмаїттям літературно-мистецького життя. Серед літературних напрямів і організацій вирізнялися неокласики (М.Зеров, М.Рильський, П.Филипович, М.Драй-Хмара), Спілка селянських письменників “Плуг” (С.Пилипенко, А.Головко, О.Копиленко, П.Панч), Спілка пролетарських письменників “Гарт” (В.Еллан-Блакитний, В.Сосюра, М.Хвильовий, П.Тичина) тощо.

У другій половині 20-х років (1925–1927 рр.) розгорнулася літературна дискусія щодо шляхів розвитку літератури та мистецтва, котра перетворилася на обговорення національної політики в Україні. “Так звана “літературна дискусія”, хоч як

вона з цензурних і інших причин була стиснена до меж власне літератури або мистецтва, була природною реакцією на історичну ситуацію, – наголошує Ю.Шевельов. – Країна опинилася на історичному перехресті: перетворитися на провінцію Москви.., чи зберегти свою самобутність, – це було питанням усіх питань”¹⁴. В ході дискусії М.Хвильовий висунув ідею створення нової національної культури, яка б базувалася на кращих традиціях світової культури¹⁵. Він вважав, що справжні митці повинні займатися *“учобою, поглибленням, утворенням своєрідних зв’язків із культурно-революційними традиціями українського та європейського минулого”*¹⁶.

З літературною дискусією пов’язані виникнення, існування і доля ВАПЛІТЕ (Вільної Академії Пролетарської Літератури). Створена за ініціативою М.Хвильового у 1926 р., вона об’єднала письменників, які орієнтувалися на високий професіоналізм та творче новаторство (М.Куліш, М.Бажан, П.Тичина, П.Панч, Ю.Смолич, О.Досвітній, Г.Епік тощо).

20-ті роки були періодом піднесення театрального життя й формування нового українського театру. У 1918 р. в Києві діяло три театри: Державний драматичний театр, Державний народний театр і “Молодий театр”. “Молодий театр” очолював Лесь Курбас (1887–1942 рр.), який на його основі створює Мистецьке об’єднання “Березіль” (МОБ), що мало згуртувати театральних діячів, художників, музикантів, письменників. До складу МОБ входило п’ять театральних майстерень (дві з них – у Білій Церкві та Борисполі), близько десяти станцій (комісій), що розробляли проблеми, пов’язані зі становленням нового театрального мистецтва¹⁷. У театрі** працювали видатні майстри української сцени – П.Саксаганський, М.Крушельницький, А.Бучма та ін. Один з них – І.Мар’яненко – у 1933 р. на засіданні Колегії Наркомату освіти наголошував: “Курбас – людина широко освічена... Курбас – людина виключно обдарована як режисер і як педагог... Я цінував і ціню в Курбасові його вічне шукання, його вимогливе ставлення до своєї роботи, зрештою

** У 1922–1933 рр. очолював Лесь Курбас.

– намагання дати цінності, які були б гідні нашої доби, створити дійсно сучасний театр”¹⁸. До історії українського театраль-ного мистецтва Л.Курбас увійшов як реформатор та сміливий експериментатор. До репертуару театру входили як твори все-світньовідомих авторів – В.Шекпіра, П.Меріме, В.Гюго, так і національна класика – “Гайдамаки” Т.Шевченка, “За двома зайцями” М.Старицького, “Хазяїн” І.Тобілевича та сатиричні п’єси В.Ярошенка, О.Вишні, М.Хвильового.

На 20-ті роки припадає становлення українського кіне-матографа. В 1922 р. почала працювати Одеська кінофабрика, в 1933 р. відкрито Київську кіностудію художніх фільмів. Тут було знято: перший радянський звуковий документальний фільм “Симфонія Донбасу” (реж. Д.Ветров, 1930 р.), перший ук-раїнський звуковий ігровий фільм “Іван” (реж. О.Довженко, 1932 р.). Олександр Довженко (1894–1956 рр.) поставив фільми “Звенигора”, “Арсенал”, “Щорс”, “Земля”. У 1958 р. на Все-світній виставці у Брюсселі кінофільм “Земля” включили до почесного списку двадцяти найкращих фільмів світу всіх часів та народів.

У 1924 р. почала діяти в Харкові перша радіостанція в Україні. У 1927 р. радіоцентри існували вже у Києві, Дніпро-петровську, Одесі, а в 1928 р. в селах налічувалося 40,5 тис. радіоточок.

Одним з найвідоміших представників монументального живопису того часу був Михайло Бойчук (1882–1937 рр.), обра-ний ще в 1917 р. професором Української академії мистецтв. Галичанин за походженням, він переїздить до Києва, щоб здійс-нити свою мету “відродження українського мистецтва від коре-ня”. У своїй творчості М.Бойчук намагався об’єднати характерні особливості українського народного орнаменту, мозаїк та фресок Київської Русі, іконопису XVII–XVIII ст. з прийомами, тради-ційними для живопису часів Візантії та Італії доби Відродження. В роки радянської влади разом з учнями (Т.Бойчук, І.Падалка, В.Седляр, О.Павленко тощо) брав участь у т. зв. “монумент-альній пропаганді”. Сучасник майстра мистецтвознавець

І.Вигнанець відзначав: “Бойчук зі своїми учнями за короткий проміжок часу увійшов у всі галузі культурного життя України: кераміка, ткацтво, килимарство, друкарство (ксилографія, книжна графіка), скульптура і навіть український ляльковий театр вперше був відроджений бойчукістами”¹⁹.

У архітектурі 20-30-х років переважали два напрями: український національний стиль (комплекс будівель Сільсько-господарської академії (арх. Д.Дяченко, 1925–1930 рр.), Центральний залізничний вокзал у Києві (арх. О.Вербицький, 1927–1933 рр.) та конструктивізм (будинок Держпрому у Харкові (арх. С.Серафимов, С.Кравець, 1925–1929 рр.), кінофабрика у Києві (арх. В.Риков, 1926–1929 рр.) тощо). Епохальною подією для радянської архітектури стало будівництво Дніпрогесу в Запоріжжі (проектну організацію очолював І.Александров, будівельну – О.Вінтер, 1927–1932 рр.).

Духовне піднесення українського суспільства позначилося й на зростанні наукового потенціалу. Центром українського наукового життя залишався Київ. Наукові дослідження зосереджувалося здебільшого в Українській академії наук, яку в 1921 р. було перейменовано на Всеукраїнську академію наук (ВУАН). Таким чином проголошувалося намагання об’єднати в рамках ВУАН наукову інтелігенцію як Радянської України, так і західноукраїнських земель, що перебували у складі інших держав. ВУАН мала три секції: історико-філософську, фізико-математичну і соціально-економічну. На світовому рівні проводилися дослідження з математичної фізики (М.Крилов), експериментальної зоології (І.Шмальгаузен). К.Воблий започаткував вивчення економічної географії України, під керівництвом М.Птухи було відкрито Демографічний інститут. Розпочалися дослідження нових напрямів у механіці, авіації, гідрології, хімії, біології, радіотехніці тощо.

Світового визнання досягли наукові школи М.Грушевського (історія), Д.Граве (алгебра), Л.Писаржевського (хімія), О.Богомольця (експериментальна патологія), Є.Патона (електрозварювання) тощо. Над розбудовою української науки

плідно працювали історики Д.Багалій, Д.Яворницький, М.Слабченко, археолог і етнограф М.Біляшівський, філологи й літературознавці С.Єфремов, М.Сумцов, А.Кримський, економісти К.Воблій, М.Птуха, геолог П.Тутківський та ін. Над розробками з теоретичної фізики працював Український фізикотехнічний інститут (Харків), співробітниками якого були вчені світового рівня І.Курчатов та Л.Ландау. В 1932 р. тут вперше в СРСР успішно здійснено розщеплення атомного ядра літію.

Політика українізації надала величезного розмаху національно-культурному відродженню українського народу. Саме це було однією з причин її згортання, оскільки влада в центрі побоювалася подальшого розвитку національної самосвідомості українського народу. Дослідники розрізняють такі періоди національно-культурної політики ЦК ВКП(б) у 30-х роках в Україні: до 1933 р. — підтримка розвитку української культури як провідної в Україні; 1933—1937 рр. — намагання уніфікувати та централізувати культурне життя в СРСР, наслідком чого стало те, що російська культура поряд з українською ставала основною в республіці; друга половина 1937—1938 рр. — в умовах згортання українізації намагання остаточно утвердити панівну роль російської культури²⁰.

З кінця 20-х років ідеологічний та політичний тиск на українське національно-культурне відродження стає вже майже неприхованим. Масштабні репресії розпочалися з процесу по справі т. зв. Спілки визволення України (СВУ). В 1930 р. за належність до міфічної організації були засуджені до різних строків ув'язнення 45 представників української інтелігенції, у тому числі віце-президент ВУАН академік С.Єфремов. У 1930—1931 рр. було вигадано ще одну “контрреволюційну” організацію української інтелігенції — “Український національний центр” (УНЦ). По справі УНЦ проходило 50 осіб, — здавалося, що вирішили завдати удару по всіх більш-менш відомих представниках старої інтелігенції, котрі не проходили по попередніх процесах. Керівником УНЦ було названо М.Грушевського. Справу проти М.Грушевського припинили в зв'язку з його смертю, а інших “членів УНЦ” засудили²¹.

Передбачаючи неминучість арешту, покінчив життя самогубством М.Хвильовий. Майже повністю були обезкровлені Інститут української культури, Інститути мовознавства, української літератури, радянського права, польської культури тощо.

Політика репресій, що проводилась у 30-ті роки, завдала значних втрат українській культурі та науці. Про масштаби трагедії свідчать такі дані: в 1930 р. виходили твори 259 українських письменників, після 1938 р. – лише 36. За цей час своєю смертю померли лише 7 чоловік. Що стосується решти: 8 покінчили життя самогубством, 16 зникли без вісті, 17 розстріляні, 175 після арешту були заслані, подальша доля їх невідома²². Деякі дослідники наводять інші дані: було репресовано близько 500 українських письменників, з яких загинуло 150²³. “За що ці висококультурні люди мусили каторжанами закінчити життя в нелюдських умовах? – запитує Ю.Клен, пишучи про неокласиків, проте це стосується всіх репресованих. – Невже тільки за те, що вони були людьми талановитими, що належали до української нації?”²⁴

“Розстріляне відродження” – термін, який увійшов в обіг з середини 40-х років, влучно характеризує становище, що склалося в українській національній культурі в 30-ті роки.

Незважаючи на жорстокі переслідування, в культурному житті радянської України тривали позитивні процеси, які зародилися в 20-ті роки. Українізація залишила глибокий слід в українському суспільстві, закріпила ті зрушення, що розпочалися в ньому ще в ХІХ ст., довела життєздатність та невичерпні можливості українського народу, української мови та культури.

¹ *Оглоблин О.* Спогади про Миколу Зерова й Павла Филиповича // Хроніка – 2000. – 1993. – № 1–2 (3–4). – С. 87.

² *Хвильовий Микола.* Твори в п'ятьох томах. Т. IV. – Нью-Йорк, Балтімор, Торонто: Об'єднання Українських письменників “Слово” і Українське Видавництво “Смолоскип” ім. В.Симоненка, 1983. – С. 192.

³ Див.: “Українізація” 1920–30-х років... – С. 89–91.

⁴ Там само. – С. 91.

- ⁵ Там само. – С. 102.
- ⁶ Там само. – С. 105–106.
- ⁷ Див.: *Романцов В.О.* Українці на одвічних землях (XVIII – початок XXI століття). – К.: Вид-во ім. О.Теліги, 2004. – С. 178.
- ⁸ Див.: *Ковальчук О.О.* Національно-культурний розвиток українців в СРСР поза Україною в контексті політики коренізації (20-ті – початок 30-х рр. XX ст.) // *Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика. Збірник статей. Вип. 5.* – К.: Інститут історії України НАН України, 2001. – С. 166–187.
- ⁹ Див.: *Даниленко В.М., Касьянов Г.В., Кульчицький С.В.* Сталінізм на Україні: 20–30-ті роки. – К.: Либідь, 1991. – С. 267–268.
- ¹⁰ Див.: “Українізація” 1920–30-х років... – С. 62, 64.
- ¹¹ Див.: *Історія України: нове бачення.* – К.: Альтернативи, 2000. – С. 302.
- ¹² Див.: “Українізація” 1920–30-х років... – С. 81.
- ¹³ Див.: *Історія української літератури XX століття. Книга перша (1910–1930-ті роки).* – К.: Либідь, 1993. – С. 88.
- ¹⁴ *Шевельов Ю.* Про памфлети Миколи Хвильового // *Хвильовий Микола.* Твори в п’ятьох томах. Т. IV. – С. 11.
- ¹⁵ Див.: *Попович М.* Нарис історії культури України. – К.: “АртЕк”, 1998. – С. 601–606.
- ¹⁶ *Хвильовий Микола.* Твори в п’ятьох томах. Т. IV. – С. 209.
- ¹⁷ *Лесь Курбас.* Спогади сучасників. – К.: Мистецтво, 1969. – С. 23–24.
- ¹⁸ Там само. – С. 303.
- ¹⁹ Цит. за: *Михаил Бойчук и его школа // Великие художники. Их жизнь, вдохновение и творчество.* – 2005. – Часть 99. – С. 32.
- ²⁰ Див.: *Єфіменко Г.* Значення літератури і мистецтва у національній політиці більшовиків (1932–1938) // *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвідомчий збірник наукових праць. Вип. 6.* – К.: Інститут історії України НАН України, 2002. – С. 405–420.
- ²¹ Див.: *Шаповал Ю.І.* Україна 20–50-х років: сторінки ненаписаної історії. – К.: Наукова думка, 1993. – С. 64–97.
- ²² Див.: *Репресоване “відродження”.* – К.: Україна, 1993. – С. 29.
- ²³ Див.: *Даниленко В.М., Касьянов Г.В., Кульчицький С.В.* Назв. праця. – С. 280.
- ²⁴ *Київські неокласики /Упор. Віра Агеєва. Серія “Українські мемуари”.* – К.: Факт, 2003. – С. 64.